

UDK 821.163.6.09–32

Aleš Maver

Idrija

OGLEJ V SLOVENSKEM ZGODOVINSKEM PRIPOVEDNIŠTVU

Razprava obravnava podobo Ogleja in oglejskega patriarhata v tistih besedilih slovenske književnosti, ki jim je literarna zgodovina dala oznako »zgodovinska povest« ali »zgodovinski roman«. Na splošno velja, da je ta tema bolj privlačila katoliško usmerjene pisce in bila celo v ospredju prvega slovenskega katoliškega romana A. Carlija. Za pisatelje, ki so se posvečali Ogleju je bila – tako v pozitivnem kot v negativnem smislu – bistvena njegova povezava s papeškim Rimom. Kljub pozitivnim poudarkom, ki jih je ta povezava za Slovence prinašala s seboj, celo pri katoliških avtorjih podoba Ogleja ni zgolj pozitivna, predvsem zaradi posvetnih podvigov njegovih patriarhov.

The article discusses the image of Aquilea and the Aquilea Patriarchate in those Slovene literary texts that were designated by Slovene literary criticism as belonging to the types »historical short story« or »historical novel«. It is generally true that this topic was more attractive to Catholic writers and that it was even in the forefront of the first Slovene Catholic novel by A. Carli. To the writers who included Aquilea in their literature, the essential fact-in a positive as well as in a negative sense- was its connection to Papal Rome. Despite the positive emphases that this connection had for Slovenes, even Catholic authors did not paint an entirely positive image of Aquilea, particularly because of the secular exploits of its patriarchs.

Ključne besede: Oglej, oglejski patriarhat, zgodovinska povest, zgodovinski roman, Alojz Carli

Key words: Aquilea, Aquilea Patriarchate, historical short story, historical novel, Alojz Carli

1 Uvod

Fuit Aquileia! vzklika na začetku svojega zgodovinskega romana, ki je obenem prvi katoliški roman na Slovenskem, tolminski duhovnik Alojzij Carli. Najbrž ni naključje, da ga je posvetil ravno temu Ogleju, ki je bil. Vprašanje, kaj vse JE BIL Oglej za Slovence, ali natančneje, kaj vse je bil v njihovi zavesti, bo v jedru moje razprave. Kako je to mesto z vsem, kar je vezano nanj (in tega je veliko), skozi čas raslo in padalo in kako je slednjič padlo, sem razbiral skozi osemnajst leposlovnih besedil, ki jih družita (največkrat samo) dve skupni značilnosti: da se v njih na ta ali oni način, v tem ali onem obsegu pojavi Oglej, in da jih je literarna zgodovina počastila z žanrsko oznako zgodovinske povesti. Seveda sem se branja, razmišljanja in pisanja o Ogleju še najmanj lotil zavoljo furlanskega mesta samega. Pravi razlog za izbiro tako eksotične teme je bilo prepričanje, da bo moč ob najrazličnejših oznakah, ki so jih patriarški prestolnici in patriarhatu kot takemu lepili naši avtorji zgodovinske povesti, globlje pogledati v duhovno zgodovino slovenskega naroda, ki jo je prav zgodovinska proza kot »narodotvorni žanr« tako pomembno sooblikovala.

2 Kdo in kako je pisal o Ogleju

2.1 Besedila in njihovi avtorji

Razprava se opira na osemnajst besedil, ki sem jih po večini našel s pomočjo podatkovne baze zgodovinskega romana, ki jo ureja Miran Hladnik. Razumljivo je, da vsi teksti niso enako relevantni, kar zadeva obravnavano temo, vendar vsak izmed njih nosi kak zanimiv poudarek. Da je Oglej njihova osrednja tema, bi bilo moč reči zgolj za štiri besedila, in sicer za Carljeve *Zadnje dneve v Ogleju* (1876), za Malovrhovo besedilo *Na devinski skali* (1905), za Hudalesovega *Križarja Lenarta* (1962) in za Turnškov roman *Stoji na rebri grad* (1965). Že iz naštetega se vidi, da Oglej nikakor ni bil aktualen samo v 19. in v začetku 20. stoletja, pač pa tudi še po drugi svetovni vojni. Pomembno mesto ima tema Ogleja ali/in oglejskega patriarhata še v vseh štirih besedilih Franceta Bevka (trilogija *Znamenja na nebu* iz let 1927–29 in roman *Človek proti človeku* iz 1930), kakor je to narekovala narava snovi (srednjeveška zgodovina Tolminskega, ki je bilo prizorišče hudih bojev med patriarhi in njihovimi formalnimi vazali, Goriškimi grofi). Podobno je z obema v poštev vzetima romanoma Mimi Malenškove (*Črtomir in Bogomila* iz leta 1959 in *Inkvizitor* iz leta 1964).

V preostalih osmih besedilih se Oglej pojavlja resda manj, a zato vsaj v nekaterih poudarki niso nič manj zanimivi in pomembni za celovit pogled na usodo tega motiva v slovenski zgodovinski povesti, kar še zlasti velja za besedila Andreja Budala (*Križev pot Petra Kupljenika* iz 1911), Ilke Vaštetove (*Mejaši* iz leta 1923), še eno Metoda Turnška (*Božja planina*, 1965) in za roman Lojzeta Ilje (*Zadnji rabin v Ljubljani* iz 1975). Vsa omenjena dejstva kažejo na pomembnost oglejske teme za slovensko zgodovinsko povest, ki daleč presega denimo pomen konkurenčnega Salzburga (ta se v obravnavanih besedilih pojavi le enkrat, v *Črtomiru in Bogomili*), čeravno to glede na vlogo obeh središč ni (povsem) upravičeno; a o vzrokih bo treba še spregovoriti.

Po številu besedil prednjači – kot sem že omenil – France Bevk s štirimi, več kot eno (dve) pa so prispevali še Miroslav Malovrh, Metod Turnšek in Mimi Malenškova. Glede na zemljepisno bližino Ogleja nadalje ni presenetljivo, da je kar osem besedil od osemnajstih prišlo izpod peresa primorskih avtorjev (Bevka, Budala, Carlja, Ilje in Alojza Rebule), k čemur so svoje nedvomno prispevale narodnostne razmere na Primorskem (pod fašizmom in v času boja za Trst), vsaj pri Bevku in Rebuli. Ni zanemarljivo dejstvo, da so od skupno enajstih pisateljev trije duhovniki (Carli, Bohinjec in cistercijan Turnšek), med katerimi je podoba Ogleja kot »drugega Rima« pri Carlju in Turnšku daleč najsvetlejša. V 19. stoletje spadajo samo *Zadnji dnevi v Ogleju*, vsi drugi teksti so sad 20. stoletja; zadnji med njimi, Peršakov *Vrh*, je celo iz leta 1986. Nekaj za oglejsko temo ključnih besedil je nastalo še po drugi svetovni vojni, in sicer v 60. letih (Hudales, Malenškova, Turnšek).

2.2 Razmerje med zgodovinskim in fiktivnim

Ker je zgodovinska povest »vedno aktualizacija zgodovine«, torej »interpretacija zgodovinopisnega [...] gradiva in obenem inštrukcija za bodoče zgodovinsko obnašanje« (Hladnik 1989: 190), je brez dvoma tako tudi pri ravnanju avtorjev žanra z oglejsko

temo. Eden od solidnih pokazateljev njihovega odnosa do tematike je zagotovo to, kakšno je razmerje med zgodovinskim in fiktivnim v njihovih besedilih (o možnostih, ki so avtorjem na voljo, piše Hladnik 1994b: 80). Pisatelji so v glavnem zvesti zgodovinskim dejstvom, seveda v določenih okvirih. Število anahronizmov in netočnosti je – zanimivo – tem večje, čim pozneje je besedilo nastalo. Največ anahronizmov izkazuje pravzaprav ravno najmlajši roman, Peršakov *Vrh*. Kljub povedanemu bi se le ob romanu o škofu Hrenu Mimi Malenškove odločil, da je njegov glavni namen predvsem informirati bralca o zgodovini. Še v tem primeru pa moram kar nekoliko oklevati, saj je podoba osrednjega lika prikazana v tolikšnem nasprotju s podobo, ki jo je tistih dob slikalo (in jo deloma slika še danes) uradno zgodovinopisje, da ni moč izključiti vse drugačnih podtonov v romanu (morda je nekoliko neprimeren naslov služil ravno za to, da avtorico zaščiti pred iz tega izhajajočimi težavami). Vrhu tega se Malenškova ravno v pasusih, posvečenih Ogleju, pridruži tistim pisateljem, ki jim je omenjena tema prišla prav za narodnoprebudne poudarke (tak je zlasti prikaz spopada med Hrenom in tržaškim škofom Ursinom de Berthisom). Sorazmerno veliko informativnih sestavin ima tudi drugi obravnavani roman iste avtorice *Črtomir in Bogomila*, kjer so v ospredju občečloveški problemi. Imenovati velja še tri romane, za katere se zdi, da je pri njih v ospredju aktualno (politično) sporočilo, ki pa vendarle sorazmerno veliko poučujejo (zlasti mladega?) bralca. Na katoliški strani sta to Carlijev in Iljev tekst, na protiklerikalni pa Hudalesov.

Nobenemu besedilu ne bi mogli prilepiti znamke, da ima za glavni cilj zabavo bralcev. V skladu z naravo pisanja avtorja (prim. Hladnik 1989: 193) je zabavanje bralcev še največ pri Miroslavu Malovrhu v romanu *Na devinski skali*, kar pa ne zasenči narodnoobrambne in tako aktualnopolitičnega sporočila. Sorazmerno veliko besedil v ospredje postavlja občečloveške probleme. V to skupino bi bilo moč na prvem mestu uvrstiti Bevkovo trilogijo *Znamenja na nebu*, kar je vsaj na prvi pogled nekoliko presenetljivo. Romani so namreč nastali že v času, ko je nad primorskimi Slovenci, med katerimi je pisatelj kot eden izmed redkih še ostal, zagospodoval italijanski fašizem. Vendar zaključek prvega dela cikla, *Krvavih jezdecev*, ovrže vsak dvom glede značaja dela: »Tedadaj je vstalo sonce, nad Modrejce pa se je dvignil dim. Svetla koprena je legla čez vas, se razpela čez hrib in legla v dolino. Vse enako je ogrevalo božje sonce, mrtve in žive, tolminski grad in kočje podložnikov, Izbor v njegovi svobodi in sužnja na beneški galeji, ki je tisti hip hrepenel po domu. Vse enako.« (Bevk 1956: 176.)

Tudi drug Primorec, Andrej Budal, se v *Križevem potu Petra Kupljenika* ukvarja bolj z občečloveškimi vprašanji kot z aktualiziranjem, čeravno bi mu to tematika njegovega besedila (protestantizem in protireformacija) še kako omogočala. Za avtorja, ki objavlja v *Ljubljanskem zvonu*, to ni prav običajna drža (vsaj, če sledim trditvam, ki jih je zapisal Hladnik 1994b: 80). Še manj običajen je kajpak razplet *Križevega pota*. Da gre za občečloveško problematiko v romanu *Črtomir in Bogomila*, sem nekje že omenil. Zato tudi spopad med Črtomirom in Volkunom ni naslikan črno-belo in Volkun dolgo celo prizanaša svojemu zoprniku.

Kljub močnim narodnospodbudnim elementom bi slednjič v to vrsto utegnili spadati še predhodnica Malenškove, Ilka Vaštetova, s svojimi *Mejaši*. Ker se med dvema

vrednotama, v začetku 8. stoletja še poganskim slovenstvom in takrat (za Slovence) še tujim krščanstvom, nikakor ne more odločiti za eno ali za drugo (se pa vendarle nakazuje – kajpak oglejska – misijonska akcija), izpostavi prepričanje o nujnosti odprave meja. To bi sicer lahko razumeli aktualnopolitično (v času po prvi svetovni vojni so se tovrstne ideje ravno porajale), a se glede na druge značilnosti besedila (ni izrazite dvopolnosti med pozitivnimi in negativnimi junaki; tako poganska Slovenka Vedrana vzljubi svojega krščanskega rešitelja in/ali zapeljivca) raje odločam za prvo možnost.

Pričakovano v veliki večini obravnavanih tekstov (vsaj v enajstih od osemnajstih) zgodovina rabi predvsem za kuliso za izrekanje sodb o pojavih iz sodobnosti, se pravi za aktualiziranje. Večina teh besedil, čeprav ne vsa, je izrazito tendenčnih. Na katoliški strani to skupino predstavljajo Metod Turnšek z dvema, Alojz Carli in Lojze Ilja pa s po enim besedilom. Pri tem je za Carlija in Iljo značilno izrazito črno-belo slikanje, kjer so eni (pri Carliju oglejski kristjani, pri Ilji katoličani v Ljubljani) izrazito dobri, drugi pa izrazito slabi (v obeh primerih Vzhodnjaki, pri Carliju Grk Helija, pri Ilji ljubljanski Judje in Judje nasploh). Carlija in Turnška veže zelo afirmativen odnos do preteklosti, o kateri pišeta. Carliju je krščanski Oglej – metafora Rima, torej katolištva – podoba idealne družbe, medtem ko Turnšek (v romanu *Stoji na rebri grad*) idealizira srednji vek kot obdobje popolne sloge med ljudmi, kot njegova predpoda ali prisposoda pa služi »sveti« Oglej, v romanu cilj koroških romarjev. Edini madež v takih idealnih razmerah predstavljajo Judje in v svojem nenavadno ostrem protisemitizmu cistercijan ne zaostaja mnogo za Iljo. Slednji je v katoliških vrstah – četudi štejemo tja še Bevka – edini, ki izrazito nenaklonjeno obravnava oglejski patriarhat. V njem vidi beneško, tj. italijansko ustanovo, sam pa kaže simpatije za avstrijsko – tj. habsburško – vladarsko hišo, v imenu katere najpozitivnejši zgodovinski lik v romanu, ljubljanski škof Krištof Ravbar, tudi zavzame Turnškov »sveti« Oglej. Ni pa treba misliti, da bi Turnšku habsburška hiša ne bila sveta; ravno nasprotno.

V izraziti opoziciji do takih pogledov sta predvsem dva avtorja: Miroslav Malovrh in Oskar Hudales. Prvi podobno kot Ilja in Malenškova v *Inkvizitorju* vidi v oglejskem patriarhatu tujo silo, ki duši slovensko plemstvo (predstavljajo ga gospodje Devinski) in slovenski živelj nasploh, s tem pa aludira na narodnostne razmere v svojem času. V liberalni maniri seveda rad močno oškrvne tudi početje duhovščine. Popolni kritiki podvrže Hudales duhovščino v *Križarju Lenartu*, kjer je njegov *alter ego* svobodomislec Vanč, po njegovem poučevanju pa naslovni junak.

Posebej bi rad poudaril, da nobeden od obravnavanih tekstov ali avtorjev ni naravnano absolutno protiversko. Zlasti ne Malovrh (Jurij Devinski se vedno sklicuje na Boga!), kar je navsezadnje tudi nasledek kulturnega programa liberalcev. Hudales s čim takim nima mnogo skupnega, pa vendar ob vsej kritiki Cerkve – zlasti iz Vančevih ust – ostaja nedotaknjena veličina ustanovitelja krščanstva Jezusa Kristusa, resda v precej populistični podobi ubogega siromaka, ki ni imel ničesar in je zmeraj le nastavljal levo lice (kakor naj bi po Vanču, Lenartu in Hudalesu počeli tudi duhovniki). Med teksti, ki so z vidika Ogleja v slovenski zgodovinski povesti manj zanimivi, sodijo v to skupino narodnoobrambno motivirani *Devinski sholar*, vsaj prikrito proti totalitarizmom raznih vrst naravnani Peršakov *Vrh* in prav tako prikrito idejo slovanskega bratstva vsebujoči Bohinjčev *Glagoljaš Štipko*.

Mnogo manj izrazito narodnoobrambno tendenco izkazuje četrti Bevkov roman *Človek proti človeku*. Po vsebini sicer ni brez zveze z Malovrhom – tematizira namreč izumiranje slovenskega plemstva, ki s sinom slovenskega plemiča Božidarja, Jerkom, tudi zares izumre. V tem je bolj ekspliciten kot *Znamenja na nebu* in aluzije na položaj slovenskih Primorcev pod fašizmom so očitnejše. A to pisatelju ne zamegli pogleda, da ne bi ostal odprt za splošnočloveške probleme, ki imajo osrednje mesto v njegovi zgodnejši zgodovinski prozi. Značilen primer za mojo trditev je opis mučenja in usmrnitve Jerkovega svaka Friderika de Portisa, ki gotovo ne sodi med bralcu najbolj všečne like v romanu, pa vendar pisatelj zna pokazati njegovo trpljenje in njegovo veličino, vsaj v smrti, če je že v življenju ni bilo prav veliko. O pozitivnejši podobi patriarha in negativnejši njegovih goriških nasprotnikov (kot sta bili ti v trilogiji) bom spregovoril pozneje.

3 Oglej kot drugi Rim

Naj podrobneje pojasnim, kaj pomeni že večkrat uporabljena sintagma »drugi Rim«. Za začetek nekaj o pomenu pr(a)vega Rima. Njegova posebna vloga izhaja najprej iz splošnih evropskih, nato pa tudi iz specifičnih slovenskih danosti. Dejstvo, da mu je uspelo na čisto svojski način zrasti iz pastirske naselbine na sedmerih gričih (ali koliko jih je že bilo) v svetovni imperij, ki je pod svojo oblast spravil vso Evropo in Malo Azijo (pa še severno Afriko povrh), je v zahodni Evropi le malokoga pustilo hladnega. Ko se je temu pridružila še univerzalistična ideologija cesarjev, je postal Rim s svojo slavo ideal mnogokateremu svetnemu oblastniku, ki bi rad posegel po njegovi dediščini in postal »edini cesar«. To se je vleklo tja do Mussolinija. Nihče pa ni prevzel rimske dediščine tako uspešno in tako učinkovito kot prav zahodna Cerkev, ki se je že od vsega začetka zasedla v cesarski prestolnici, da bi na temelju rimskega pravnega in državnega sistema izoblikovala svojo bleščečo organizacijo. Seveda pa ni le rimski univerzalizem pomagal Cerkvi do veljave, marveč mu je ta morda še v večji meri dala novo vsebino in mu pomagala preživeti v najtežjih okoliščinah. Na Slovence je večno mesto seveda zlasti vplivalo kot sedež naslednika prvaka apostolov in s tem kot sedež krščanstva. Ker smo bili – kot duhovito ugotavlja npr. Andrej Capuder (1992: 11) – zmeraj znani po svoji pridnosti in ubogljivosti (bili smo »bolj papeški od papeža«; sicer se slovenska lojalnost ni omejila zgolj nanj, marveč je zajela bolj ali manj vse oblastnike), je tudi Rim s svojim poglavarjem vred za nas predstavljal nedotakljivo svetinjo. Če je torej Oglej »drugi Rim« – in za koga kot sedež »ilirskega patriarha« to bo, če ne za svoje sosede Slovence – mu gre (ali mu vsaj mora iti) enak položaj kot mestu, katerega predpoda je. Za avtorje zgodovinskih povesti to pomeni, da ga morajo obravnavati enako, kot bi obravnavali večni Rim, z vsem tistim, kar predstavlja in pomeni, vred.

3.1 Oglej kot branik Zahoda

Na katoliški strani je gotovo najjasnejše v tem oziru kar po kronološkem redu prvo, tj. Carlijevo besedilo. Ker je edino, ki snovno posega v pozno antiko, sta mu Rim in rimskost že časovno najbliže. Čeprav je bila leta 452 – samo leto dni potem, ko je Atila zagrozil cesarski prestolnici – slava Rima bolj zgodovina kot resničnost. A prav zato more Oglej še bolj izstopiti kot nekak dedič pravega Rima, mesto, ki ima zaradi svoje vitalnosti (zlasti zmagovitega mladega krščanstva) vse možnosti, da preživi. Seveda je iz zgodovine jasno, da se to ni zgodilo in pri Carliju že spričo naslova in vzklika FUIT AQUILEIA kmalu v začetku besedila ni glede propada mesta nobenega dvoma. Pomembna bo tedaj predvsem njegova interpretacija, kako je do katastrofe sploh moglo priti. Izbral si je pot, ki na katoliškem Zahodu nikakor ne bi mogla veljati za netipično. Oglej in njegove rimske prebivalce (ki jih vse po vrsti počasti s pridevkom 'ponosni') je naslikal kot vzor prave pobožnosti, kreposti in omikanosti. So pravi steber domovine in s tem posredno steber Rima in vsega Zahoda. Samo z izrednim pisateljevim spoštovanjem do vsega rimskega je mogoče razumeti, kako da je kot heroj v tako močno katoliškem tekstu lahko predstavljen zadnji poganski svečenik, ki takisto junaško pade ob svojih krščanskih someščanih.

Rimskemu meščanstvu stojijo nasproti negativni junaki, Vzhodnjaki. Zanje Carli ne najde lepe besede, ker se v njihovih vrstah znajdejo »orodje pekla«, aleksandrinski duhovnik Arij, začetnik arijanskega krivoverstva, neznačajni arijanski prvak Rufin, ki sploh nima nobene vere in mu je novotarija samo dobrodošlo sredstvo, da bi obogatel, in slednjič izdajalec domovine, grški (!) trgovec Helija, do katerega kaže avtor še največ prizanesljivosti, čeprav se celo barbaru Atilu kot izdajalec gnusi. Opozicijo Vzhod – Zahod so na način, kot ga razbiramo iz *Zadnjih dnevo*v, podobno prikazovali že Rimljani, vsaj od časov Pirovega pohoda v Italijo naprej. Od tod se skozi zgodovino vleče paradigma »pravični« Trojanec (= Rimljan/i) Enej (*pius Aeneas* pri Vergiliju) – »loka-vi, premeteni« Grk Odisej. V krščanskem srednjem veku jo je kanoniziral zlasti Dante.

Oglej po Carliju torej ne propade zaradi dekadence rimskega sveta (kot se pogosto prikazuje), marveč izključno zaradi »zvijačnega« delovanja sovražnih elementov, ki so brez izjeme krivoverski (ali celo brezverski) Vzhodnjaki. Le-te je seveda mogoče videti v tej ali oni skupini iz Carlijeve sodobnosti, ni pa nemogoče, da aludira neposredno na – z vidika katoliške Cerkve – razkolniške pravoslavce. Kljub očitnim domoljubnim tendencam je namreč roman daleč od vsakega navdušenja za slovansko bratstvo. Še več: kakor je že presenetljivo, duhovnik iz dežele na stiku slovanskih in romanskih elementov (Goriške) kaže vse svoje simpatije ravno Romanom. Nekje med vrsticami bi se dalo z malo domišljije prebrati celo misel, da smo Slovenci neposredni potomci (romaniziranih) staroselcev na slovenskem ozemlju. Ob v toliki meri poudarjeni politični in kulturni vlogi Ogleja kot »drugega Rima« stopi njegova cerkvena povezanost s Petrovim mestom kar malo v ozadje. Oglejčani so seveda dobri katoličani in vdani svojim pastirjem, a vloga duhovščine je precej manjša kot denimo pri Turnšku. Je pa na dovolj vidno mesto postavljena legenda o sv. Mohorju, učencu sv. Marka (Carli 1997: 10).

3.2 Oglej kot cerkveni dvojnik Rima

V zgodovinski povesti s srednjeveško tematiko ima Oglej neki pomen izključno kot versko središče, medtem ko je vse drugo – zlasti gospodarstvo, ki je v antiki cvetelo – daleč zadaj. Spremembe prinese povedano tudi na relaciji Oglej – Rim. Seveda je prvi še vedno »drugi Rim« (prim. naslov šestega poglavja v romanu *Stoji na rebri grad* ali sklepni stavek Malovrhovega romana *Na devinski skali*), toda to je lahko le v cerkveni sferi. Kajpak to ne bo vplivalo na katoliško idealno podobo Ogleja; prej jo bo še pospeševalo. Kot je namreč Tolminčev Oglej v času ob začetku romana krepkejši od Rima samega, tako je tudi v trenutku, ko se vanj odpravljajo koroški romarji v 14. stoletju (pri Turnšku). Papeži so v avignonski sužnosti talci francoskega kralja, v Rimu pa je samozvanec Ludvik Bavarski postavil protipapeža. Vloga Ogleja je tedaj izjemna in še zraste s prihodom svetniškega patriarha Bertranda na patriarški prestol, ko je slabiškim papežem nasproti postavljen mož na mestu. Da je Oglej skoraj enakovreden mestu apostolskih prvakov, tudi Turnšek najprej spričuje s svetniško Mohorjevo legendo (Turnšek 1965: 39). Legitimirajo ga nadalje z rimskimi primerljiva pogostna in številno obiskana romanja, zlasti, kot je posebej poudarjeno, romarjev iz vzhodnih predelov (tj. iz slovenskih dežel).

3.3 Protiklerikalno videnje razmerja Oglej – Rim

Zaradi izjemnega pomena (posebej papeškega) Rima v zavesti slovenskega človeka so se katolištvu in Cerkvi nenaklonjeni pisatelji znašli pred zahtevno nalogo razgradnje mita o večnem mestu. Hkrati so se morali soočiti z »lokalnim Rimom«, Oglejem, in njegovim patriarhatom, ter čim bolj nevtralizirati njegovo famo. Besedil, kjer bi do tega prišlo, resda ni prav veliko, zaustavil pa se bom pri dveh dovolj značilnih: pri že veliko omenjanem *Križarju Lenartu* Oskarja Hudalesa in pri delu *Na devinski skali* Miroslava Malovrha.

Hudales najprej in zelo učinkovito demitizira Oglej s čisto zunanega vidika (podaoba mesta!). Toda na tem mestu bo poudarek na pisateljevem prikazovanju domnevne notranje gnilobe institucije, v katero je mesto s svojim patriarhatom vred tako globoko vpreženo. Velika večina demitizacije poteka v obliki Vančevega besnega obtoževanja ali kar pamfletske obravnave razmer v Cerkvi. Z njo skuša vplivati na svojega prijatelja, naslovnega junaka Lenarta, da bi se otresel svojega strahospoštovanja do duhovnikov kot Kristusovih namestnikov. Nobenega dvoma ni, da skuša pisatelj enak učinek doseči pri svojih bralcih. Kaj Vanč – pisatelj *alter ego* – očita duhovščini, še zlasti Rimu in njegovemu papežu, po tem pa tudi oglejskim patriarhom kot neposredni rimski izpostavi? Da ga vsaj spočetka vidi v tej vlogi, o tem ni dvoma. Pozneje je do patriarha, ki je na strani cesarja – tj. svetne oblasti, ki jo pri Hudalesu bolje odnese – prizanesljivejši. Vendarle jasno pravi:

Tak je [patriarh, op. A. M.] kakor vsi drugi. [...] Tudi on hlepi po oblasti in kdor bi ga hotel ovirati, bi končal, kakor konča vsak papežev nasprotnik. [...] Tudi patriarh preganja krivoverce [...]. V tem ni med njim in papežem nobene razlike. Patriarh se kakor papež boji, da bi ga kdo spravil ob svetna bogastva. Vrana vrani ne izkljuje oči, dragi Lenart. (Hudales 1962: 211.)

Nauk je lahko razumljiv. »Lokalni Rim«, ki je bil za Lenarta in dobršen del Slovencev Oglej, je prav tak kot pravi Rim in »lokalni papež«, ki je oglejski patriarh, se v bistvenem nič ne razlikuje od papeža. Zanimivo bo pogledati, kaj pravi Vanč še posebej o papežu. Tu pride pisatelj poskus demitizacije katoliških svetinj (zlasti Rima) najbolj do izraza.

Vančev papež ni bil dobri oče vseh vernikov, ki ob slehernem utripu srca misli le nanje. [...] 'Takšen je papež za zaslepljene ljudi (!),' je dejal Vanč. 'V resnici pa so papeži prav taki kakor vsa druga gosposka drhal. Preklete malo jim je mar, kako žive njihovi preprosti verniki. S cesarji in drugimi mogočniki se pulijo za oblast nad vsem svetom. Pri tem se ne strašijo niti zločinov. Kdor jim ni po volji, [...] ga izobčijo in postavijo izven zakona. Zaradi pohlepa po bogastvu in svetovni oblasti so preproste ljudi pahnili v bedo, lakoto, bolezni in nesreče. (Ibidem, 208.)

V glavnih obrisih je z oglejskimi patriarhi enako, zanimivo pa je, da so tudi pri njem (kot je bilo videti pri obeh katoliških avtorjih) vendarle nekoliko boljši od papežev.

Podobno skrajno se o vrhovnem poglavarju Cerkve in o njegovem orodju, oglejskem patriarhu, izraža Miroslav Malovrh. Svojo kritiko še začini s prepričanjem, da sta prav Oglej in Rim največja narodna sovražnika Slovencev (s tem je čisto nasprotje Carliju, ki se ni mnogo menil za nasprotja med Slovenci in njihovimi romanskimi sosedi). Mladi Jurij Devinski ob koncu romana *Na devinski skali* izreče vojno napoved patriarhu, ko pravi: »Fevd oglejskega patriarha [je Devin], ki je zopet služabnik duhovskega imperatorja v Rimu. Ali mati – jaz se ne uklonim ne cesarju in ne papežu. Maščevati hočem očeta in se bojevati za svobodo svojega rodu, dokler bo mogla moja roka držati očetov meč« (Hudales 1995: 166). Roman se sklone s patetičnim prizorom, ko mladenič z dvignjeno pestjo zagrozi obrisom oglejskih stolpov, ki se vidijo v svitu zahajajočega sonca. Več kot očitno je torej, da je protiklerikalno slikanje odnosa med Oglejem in Rimom drugačno le po vrednostni plati, v bistvu pa ostaja pri predpostavki o Ogleju kot o »drugem Rimu«.

4 Oglej v srednjem veku kot tema slovenske zgodovinske povesti

Oglej, zlasti pa oglejski patriarhat, sta v srednjem veku v zgodovini Slovencev odigrala izjemno pomembno vlogo. Furlanski patriarhi so kot cerkveni nadpastirji in dokaj časa tudi kot svetni poglavarji neposredno posegali na naše ozemlje. Pri tem so prihajali v dotiko z najrazličnejšimi drugimi dejavniki in pojavi, kar vse ni moglo ostati in ni ostalo brez odmeva v besedilih, služočih za osnovo tej razpravi. Kar petnajst od osemnajstih izbranih besedil se da glede na čas dogajanja uvrstiti v srednji vek, pri čemer privzemam meje, kot jih je postavil Miran Hladnik (1989: 189), tj. čas od pokristjanjenja do leta 1500. V tem razsežnem obdobju izstopa nekaj pojavov, s katerimi se peča slovenska zgodovinska proza. Prvi tak pojav je pokristjanjevanje, v katerega bi bilo moč uvrstiti tri besedila (Malenškove, Vaštetove in Bohinjčeve). Dva teksta se ukvarjata z oglejskimi vazali, gospodi Devinskimi (Malovrhov in Rebulov). Po zaslugi štirih romanov Franceta Bevka je najpogostejša tema leposlovnega pisanja o srednjeveškem oglejskem patriarhatu njegov boj z Goriškimi grofi (skupaj gre za pet

besedil). Spopad med cesarjem in papežem zaradi križarske vojne in vlogo oglejskega patriarha pri tem v ospredje postavlja roman *Križar Lenart*. Habsburžani kot tekmeči patriarhov so končno predmet dveh zgodovinskih romanov (Turnškovega *Božja planina* in Iljevega).

4.1 Oglej in pokristjanjevanje

Če je pokristjanjevalna zgodovinska povest eden najštevilčnejše zastopanih podtipov žanra na Slovenskem (Hladnik 1989: 192), bi bilo čudno, ko se ne bi pojavljala tudi v zvezi z Oglejem, vsaj v uveljavljeni predstavi enim od dveh osrednjih središč misijonske akcije med Slovenci. Vendar bo treba reči, da je omenjena tematika v izbranih besedilih prej obrobne kot osrednjega pomena. Razen tega se tista tri besedila, ki sem jih razporedil v ta predal, nemalo ločijo med seboj.

Kronološko se najprej dogaja 'povest iz davnih dni' *Mejaši* Ilke Vaštetove. Dogajalni prostor je Beneška Slovenija, natančneje okolica nekdanje rimske prestolnice Benečije, Čedadada (Forum Iulii). Tam je stična točka (še) poganskih Slovencev in krščanskih Langobardov. Slovensko princeso Vedrano in njeno sestrično Godeslavo ugrabijo Obri, iz njunih rok pa ju reši langobardski vojvoda Grimuald, ki se zaljubi v Vedrano in jo – precej proti njeni volji – vzame za ženo. Pozneje ga Slovenka kljub temu vzljubi in mu rodi dva otroka, sina Marcijana in hčer Rualdo (oziroma Miljenko). Značilno je, da sin postane menih na otoku Barbani pri Gradežu in da v sporu med gradeškim in oglejskim patriarhom odločno stoji na strani slednjega ter noče gradeškemu patriarhu Donatu napisati (ponarejene) listine, ki bi dokazovala prvenstvo bizantinskega Gradeža. Želi si tudi, da bi ga patriarh (oglejski, se razume) poslal oznanjat evangelij med njegove rojake Slovence. Drugače je z njegovo sestro. Ko jo zaradi prevelike lepote hočejo vtakniti v samostan, skupaj s teto Godeslavo pobegne nazaj k svojemu staremu očetu, slovenskemu knezu Trudopolku. V slovenskem taboru se ob koncu povesti sreča z bratom Marcijanom, ki prihaja k Trudopolku kot mirovni posrednik. V pogovoru med bratom in sestro se pokaže, da se pisateljica nikakor ne more odločiti med krščanstvom (ki pomeni vstop v zahodni civilizacijski krog, a odkrhne vsaj del slovenske samostojnosti) in poganskim slovenstvom. Marcijan Rualdo svari, da bo pogubila svojo dušo, če bo ostala poganka. V obraz ji vrže celo: »Ali si že tako navdušena poganka, da rada gledaš pobijanje krščanskega ljudstva, rojakov najinega očeta?« (Vašte 1997: 114). Rualda/Miljenka ostane razdvojena (»Da bi povedala bratu o svojih duševnih bojih? Da bi mu povedala, kako se bore v njenem srcu bogovi njune matere z Bogom, o katerem ji je skrivoma govorila očetova biblija? Naj li zagovarja svoje poganstvo ali krščanstvo? Sicer pa – ali jo je vera – bodisi katerakoli – privedla v očetovo domovino?«; *ibid.*, 115). Povest se spričo takega precepa zaključi pomirljivo: Slovenci in Forojuljci sklenejo mir, Marcijan pa obljubi, da bo (pod zastavo Ogleja) ljudstvu svoje matere prinesel blagovest.

Roman Mimi Malenškove *Črtomir in Bogomila* tematizira pokristjanjenje Slovencev in njegove posledice na ozadju Prešernovega *Krsta pri Savici*. V mnogočem je tudi nekako nadaljevanje *Mejašev*. Kar je Marcijan napovedoval, uresničuje nekdanji slovenski knez Črtomir (sedanji duhovnik Adrian). Malenškova sledi Prešernu v tem, da

ga po krstu, ki ga na Bogomilino prošnjo prejme od oglejskega duhovnika Terencija, pošlje v Oglej, kjer postane mašnik in nato širi krščanstvo med svojimi rojaki. Že iz tega je razvidno, da je prikaz razmerja med obema glavnima cerkvenima središčema za Slovence (Oglejem in Salzburgom) dokaj stereotipen, pač v skladu z oglejskim »mitom«. Salzburg je v interpretaciji Malenškove, ki sledi glavnemu toku v slovenskem izročilu, negativni pol, kar se zlasti vidi v domnevno nasilnem početju Modestovega duhovnika Watana (Wattona zgodovinskih virov, gl. Grafenauer 1991: 44), ki se mora za časa upora poganskih Slovencev celo umakniti iz Karantanije, saj se je (pre)tesno povezal s svetno oblastjo pri vsiljevanju nove vere. Nasprotno je Oglej zopet prikazan kot tisto središče, ki prevzema pobudo v pokristjanjevanju naših prednikov in pri tem ne rabi nasilnih sredstev, kar pa je tudi še za to dobo malo izpričano in negotovo, ker je bila vsa Karantanija misijonsko območje Salzburga.

Tretje, le pogojno pokristjanjevalno je besedilo Petra Bohinjca *Glagoljaš Štipko*, 'povest iz 13. stoletja', ki slika razmere na Dolenjskem v tem času. Tematizira v zgodovinski povesti pri nas ne tako redko obdelan krst še zadnjih poganov, do katerega pride dolgo po formalnem prevzemu krščanstva. Podobne motive najdemo v pisanju Josipa Lovrenčiča, Franceta Bevka in v zadnjem času tudi pri Alojzu Rebuli (*Maranatha*). Preden pa se poganska vdova in njeni hčeri dajo krstiti naslovnemu liku povesti, glagoljašu Štipku, zapadejo za nekaj časa v bogomilsko krivoverstvo. Že z izbiro glavne osebe svoje povesti Bohinjec pokaže svojo naklonjenost slovanskemu povezovanju. To še bolj pride do izraza ob njegovem (pozitivnem) prikazu slovitega češkega kralja Otokarja II., ki je bil tudi na Slovenskem deležen različnih sodb, čeprav se je močneje uveljavila njegova podoba kot nesojenega slovanskega združitelja, ne pa v duhu tragedije avstrijskega dramatika Franza Grillparzerja (*Sreča in konec kralja Otokarja*) v avstrijskem prostoru zasidrana podoba tirana in samovoljneža. Zaradi take podobe je tudi Bohinjec vsaj spočetka zelo previden v ocenjevanju Otokarja, ki mu nasproti stoji Filip, brat pokojnega kralja in oglejski patriarh. Tako je Bohinjčevo besedilo zanimiv primer povesti izpod peresa duhovnika, v katerem se oglejski patriarh – resda sila obrobno – pojavi v bistvu v negativni vlogi. To je moč vsaj deloma pojasniti s precejšnjim odporom (tudi velikega dela katoliških pisateljev) posebno do vojaških podvigov cerkvenih knezov. Na duhovnem področju pa podoba furlanskega patriarhata vendarle ni čisto temna, že zato ne, ker dopušča »staroslovensko« bogoslužje na svojem ozemlju (da je bilo res tako, piše Mlinarič 1991: 85).

4.2 Patriarhi in Goriški grofje

Velik del več kot tristoletnega obstoja svoje države so se morali oglejski patriarhi bojevati z mogočno rodbino Goriških grofov, ki so bili vsaj formalno patriarhovi vazali (patriarhov fevd je bilo samo ozemlje Gorice) in celo varuhi (odvetniki) oglejske cerkve. Toda ozemlje patriarhata je bilo zanje ovira, da niso mogli ustvariti ozemeljsko zaokrožene kneževine (Štih 1997: 28), kar je vodilo v stalno vojskovanje s patriarhom. Ker je boje še kako trdo občutil zlasti zahodni del slovenskega ozemlja, ni čudno, da je tematika odnosov med Oglejem in Gorico precej zaposlovala avtorje zgodovinske povesti pri nas.

Prikaz problematike pa ni enovit. Presenetljivo je, da se razlike v ocenjevanju obeh akterjev pojavljajo celo znotraj pisanja enega samega avtorja, konkretno Franceta Bevka. Spet povsem drugačnega tipa je zgodovinska proza Metoda Turnška, ki meji na uto-pijo, in se v svojem slikanju idealno urejene (stanovske) družbe ne meni za zgodovinsko izpričana nasprotja, saj jih po njegovem (ali v njegovem miselnem svetu) ni. Spopadi med patriarhom in njegovim prvim vazalom so rdeča nit, ki se vleče skozi vse štiri Bevkove romane, ki jih upošteva ta razprava. Vso trilogijo *Znamenja na nebu* ima bralec občutek, da so pisateljve simpatije na strani Goriških grofov. Mogočna figura najpomembnejšega grofa Henrika II. zasenči vse druge zgodovinske like, ki se pojavijo v trilogiji. Deloma je k taki Bevkovi opredelitvi nedvomno prispevalo dejstvo, da je Henrik v deželo prinesel dokajšen red in mir (če bi seveda izvzeli njegove stalne praske s patriarhom), medtem ko oglejski patriarhi pri zagotavljanju le-tega niso bili najbolj uspešni. Še več: njihovi oskrbniki (gastaldi imenovani), med njimi glavni negativni lik prvega dela trilogije, gastaldo Feliks, so se ukvarjali s cestnim razbojništvom. Ta pojav, zlasti v Furlaniji močno razširjen med plemiči, ni zaposloval samo Bevka, marveč mu je mnogo pozornosti namenjal tudi Hudales v *Križarju Lenartu*.

Drug pomemben moment za avtorjeve in nenazadnje morda tudi za bralčeve simpatije do Goriških je dejstvo, da je bil njihov tolminski oskrbnik Slovenec Pavel Bojan, ki po strogosti ni nič zaostajal za drugimi oskrbniki, je bil pa pravičen. Tretji – znabiti najpomembnejši – dejavnik za tak prikaz je lahko čisto preprosto velikanski prepad, ki loči mogočnega in vizionarskega grofa od slabičev na patriarškem prestolu. Delno zarezo v pisateljevem odnosu do patriarhov (Henrik II. je tedaj že mrtev in deželo kot generalna kapitanka upravlja njegova vdova Beatrika) predstavlja oskrunjenje trupla patriarha Pagana, ki ga izvršijo roparski vitezi, zavezniki Goriških. Spremembo nakazuje tudi sicer epizodni nastop njegovega naslednika Bertranda v *Črnih bratih in sestrah*, ko Živka mimo njega pobegne iz vojske.

Skoraj popolnoma drugačna pa je slika v romanu *Človek proti človeku*. Zdaj močan vladar sedi v patriarški palači v Vidmu, medtem ko se mora goriški grof Henrik proti njemu povezovati z roparskimi vitezi. To bi še enkrat več kazalo, da Bevk svojih simpatij ne razdeljuje po neki apriorni, skoraj bi rekli politični formuli, marveč docela v skladu z naravo svojega pisanja v vsakem obdobju ceni zlasti močne osebnosti. V omenjenem romanu, ki se od prejšnje trilogije loči tudi po nekoliko bolj poudarjeni narodnoobrambni tendenci, je taka osebnost prav gotovo patriarh Bertrand. Bevk mu priznava pobožnost, pogum in stanovitnost, se pa – kot Rebula ali tudi katoliški zgodovinar Gruden pri obravnavi oglejskih patriarhov – znajde v rahli zadregi zaradi njegove hkratne bojaželjnosti, sicer značilne za celotno zgodovino oglejske cerkvene kneževine. Lepó Bevkovo videnje Bertrandovega značaja kaže njegov odgovor papeškemu legatu, ko mu je ta prenesel obtožbe plemiških upornikov.

Sprejel sem čast oglejskega patriarha [...] S častjo sem sprejel tudi vse pravice in dolžnosti.

Prijel sem za meč, povzdignil besedo in nisem odnehal, da sem vrnil cerkvi tisto veljavo in moč, ki jo je imela prej. [...] Z mečem v nožnici, z odprto roko in besedo sem hotel **lajšati gorje**. V splošni stiski so moji sovražniki dvignili glave. Znova je meč v mojih rokah in ne bom odnehal za pravice oglejske cerkve. V tem boju sem

pripravljen tudi umreti. [...] Uporniki delajo protisilo in ropajo. Oni so zločinci, ki jih še nisem kaznoval. Premagal jih bom, dal cerkvi, kar je njenega, **vrnil** izmučeni, nesrečni deželi **mir** ... (Bevk 1958: 200).

Očitno je, da zdaj patriarh zagotavlja deželi vsaj minimalen red in mir in »lajša gorje«, kot sta to svoje dni počela grof Henrik II. in njegov oskrbnik Pavel Bojan. Ker je bilo to za slovenskega podložnika, ki je vendarle v ospredju v vseh štirih romanih, najpomembnejše, je postalo tako tudi za Bevka. In če je bila Henrikova smrt le pogojno mučeniška, umre blaženi Bertrand kot pravi mučenec, potem ko je padel v lokavo zasedo razbojnikov in se je do zadnjega bojeval kot lev. Neomenjena pa ne ostane niti morda najbolj znana epizoda iz patriarhovega življenja, namreč njegova polnočnica na bojnem polju. Umor patriarha Bertranda, »častitljivega starčka in svetnika«, je hkrati sklepni akord romana *Stoji na rebri grad* cistercijana in povojnega begunca na Koroškem Metoda Turnška. O posebnostih navedenega besedila je bilo že marsikaj rečeno, vendar bom na tem mestu še enkrat spregovoril o njem. Pisateljeva dikcija je v mnogočem podobna Carlijevi, toda okoliščine nastanka besedila in zatorej tudi njegovo sporočilo so bistveno drugačne. V takih razmerah more pisatelj seči po domnevem idealu srednjeveške stanovske družbe, kjer je vladal popoln mir, ker je imel vsakdo natančno določen delokrog in ni bilo med stanovi nikakršnih nasprotij. Še celo vodilna vloga duhovščine, ki jo je iz Turnškovega teksta čutiti mnogo prej kot iz Carlijevega, je bila izjemno blaga in omejena samo na duhovno sfero, čeprav so seveda duhovniki v romanu tudi svetni gospodje (npr. molžniški opat in sam patriarh).

Taka splošna usmeritev teksta narekuje, da v njem ni nobenih nasprotij med oglejskim patriarhatom in njegovimi generalnimi kapitani (poveljniki vojske) iz Gorice. Če je iz zgodovine znano in pri Bevku jasno razvidno, da je za pridobitev generalnega kapitanata potekal dolgotrajen in krvav boj med obema stranema, se v kontekstu Turnškovega idealiziranega srednjega veka zdi, kot da bi patriarhi z veseljem podelili navedeno službo grofom iz Gorice in kot da bi jo ti opravljali z edino željo koristiti moči in ugledu patriarhata in Cerkve. Podobno idilično, kot je razmerje med cerkveno in svetno gospodo, je razmerje med posameznimi plemiči. Vsi so med seboj tesno povezani in malone najboljši prijatelji. Posebnost Turnškove proze je, da v njej skoraj ni negativnih likov, kar je v kričečem nasprotju s prakso nekaterih drugih katoliških pisateljev, pa končno vseh, ki so se lotevali oglejske teme v zgodovinski povesti. Edina izjema so Judje in Turnškov protisemitizem je kar malce nenavadno zaostren, zlasti še z ozirom na dejstvo, da je njegov roman izšel 1965. Še podložniki so silno zadovoljni v tem srednjeveškem paradizu. Zlasti to velja za beneške Slovence in Rezijane, ki jim je patriarh dal nekakšno samoupravo (t. i. banke, ki so se ohranile še v Beneški republiki). Zanj kot za svojega gospodarja bi se bili pripravljene vselej boriti. V Turnškovem svetu, kot ga je moč razbrati iz romana *Stoji na rebri grad*, slednjič vsi plemiči, ki vladajo slovenskim deželam, znajo tudi slovensko, kar velja celo za goriško grofico Beatriko. Skratka, v tekstu je nakopičenih toliko superlativov, da vsaj mestoma zares ni zelo daleč od utopije.

Koristno ga bo kar neposredno soočiti s *Križarjem Lenartom*. Tam svetna in cerkvena gosposka ne obračunavata le kar naprej, marveč papež povzroči vojno s cesarjem celo v teku samega križarskega pohoda, ko je krščanska stvar tako ali tako življenjsko ogrožena. Pisatelj, ki je v spopadu popolnoma na strani cesarja kot predstavnika po-

svetne oblasti, ki mora biti po njegovem zmeraj nadrejena cerkveni (obrnjeno razmerje kot pri katoliških piscih), v Vančeva usta v Sveti deželi zatorej še enkrat položi gorečo obtožbo papeške tiranije. Pa vendar celo njegova podoba srednjega veka ni zgolj črna. Resda ne more biti govora o kaki slogi med gospodarji in podložniki, a tu in tam se komu le posreči prilesti do svobode. Lenart je eden izmed takih ljudi. Pisatelju je, kar zadeva usodo njegovega junaka, vendarle potrebno priznati dokajšno mero stvarnega čuta.

Nenavadno človeški se izkaže ob koncu Hudalesovega teksta oglejski patriarh Bertold, ki sicer nikdar – že zaradi svoje očetovske naklonjenosti nečaku Matteu – na bralca ni naredil prav odbijajočega vtisa, pa vendarle postane, ko da Lenartu svobodo in nečaku dovoli poroko z ljubljnim dekletom, četudi je ta hči trgovca, izrazito pozitiven lik. S tem pa celo ta avtor posname vzorec, v katerem je »domači Rim«, Oglej, boljši od pravega. Zanimivo je, da se Štajerec Hudales nemara od vseh avtorjev najbolj zaveda, da je bil oglejski patriarhat vse do 13. stoletja veliko bolj nemška kot romanska zadeva, da pa ga to pretirano ne moti, če že ne šteje patriarhu (nemškega rodu, iz rodbine Andeško-Meranskih) tega celo v prednost.

4.3 Oglej in Habsburžani

Proti koncu obstoja svoje svetne kneževine so morali oglejski patriarhi nujno trčiti na še mogočnejšo dinastijo, kot so bili Goriški grofje. Šlo je seveda za Habsburžane, ki so v 14. in 15. stoletju vzeli škarje in platno v srednji Evropi temeljito v svoje roke. S svojo politiko so temeljito pripomogli k zatonu najprej svetne, nato pa v 17. in 18. stoletju še duhovne moči patriarhata. Ker so stvari v zgodovini jasno postavljene, bo seveda zanimivo videti, kako sta ti dve sili sopostavljeni v zgodovinski povesti. Zlasti še z ozirom na dejstvo, da Habsburžani pri slovenskih avtorjih do zloma monarhije (pri nekaterih pa nikoli) niso imeli tako poraznega slovesa, kot ga uživajo dandanašnji v zavesti povprečnega Slovenca. Zlasti je seveda njihov mik – mik apostolskih vladarjev – vplival na katoliško usmerjene literate in bralce. Kako je tedaj, če trčita druga ob drugo dve sakrosanktni sili? Dva možna odgovora ponujata dve slovenski besedili: Turnškova »višarska povest« *Božja planina* in Iljev roman *Zadnji rabin v Ljubljani*, ki jima morda za primerjavo velja pridružiti še *Stoji na rebri grad*, kjer se Habsburžani pojavijo zgolj epizodno.

Turnškova podoba sveta je v *Božji planini* prav taka kakor v zgoraj obravnavanem romanu. Med cerkveno in svetno gospodo in med gospodo nasploh ter ljudstvom vlada sloga. Nekoliko jo moti le mladi nadvojvoda Rudolf (Slovenec znan kot Ustanovitelj – ustanovil je Novo mesto in za spomin prišel v mestni grb), ki si hoče prisvojiti del patriarhovega ozemlja. Zato je deležen ostre graje svoje tete, prednice nekega ženskega samostana. Le-ta mu ukaže, da mora pustiti patriarhat pri miru in se spraviti s patriarhom. S tem je spor med obema pisatelju očitno simpatičnima dejavnikoma (Oglej je še zmeraj »sveti«, a tudi Rudolfa in njegove brate slika kot prave krščanske vladarje) poravnan na znan način. Vzpostavljeno je neko ravnotežje med obema, duhovni gospod pa ima kljub temu malenkost večjo težo in se mu mora v primeru spora posvetna gosposka podrediti.

Tako je lahko bilo v 14. stoletju (pa tudi takrat ni bilo, ker je Rudolf patriarha v resnici interniral in ga izpustil šele potem, ko je Oglejčan pristal na vse, kar je nadvojvoda od njega terjal; Rutar 1893: 31), konec 15. stoletja, ko se godi Iljev roman, pa je bila moč Ogleja že močno skrhana, patriarh pa vse bolj orodje v rokah Beneške republike. Tako ni čudno, da se Ilja med Oglejem in Habsburžani odloči za slednje in njim v prid razlaga dogodke, ki pod poveljstvom ljubljanskega škofa Ravbarja pridejo do padca mesta Ogleja, ki mu avstrijski vladarji nato gospodujejo vse do leta 1918. Za tako avtorjevo stališče so po mojem mnenju vsaj trije vzroki. Prvič, s padcem pod beneški vpliv je postal patriarhat izrazito romanska in italijanska ustanova (prej so se v njem mešali romanski, nemški in celo slovanski elementi). Ilja se je – podobno kot Mimi Malenškova v *Inkvizitorju* – postavil na avstrijsko stran proti »Lahom«, čeravno na Slovenskem vedno ni imela prednosti prva nad drugimi. Drugič, leta 1461 je prišlo do ustanovitve ljubljanske škofije, ki je v Iljevem romanu, besedilu o domovinski pripadnosti slovenski prestolnici, zagotovo najpomembnejša in najvišje postavljena ustanova. Oglejski patriarhi so se silno upirali ustanovitvi škofije, sploh prve s sedežem na slovenskem etničnem ozemlju, s čimer se vsaj ljubljanskim domoljubom niso mogli/ne morejo prav priljubiti. Z ustanovitvijo škofije pa je Oglej tudi izgubil velik del vloge, ki jo je opravljal kot glavni posrednik med središčem krščanstva in slovenskimi deželami.

S tem v zvezi je še tretji razlog: njegovo posredništvo je odpadlo tudi zato, ker je bil cesar Friderik III. kar najtesneje povezan z rimskim sedežem, na katerega je 1458 celo pomagal svojemu bivšemu kaplanu Eneju Silviju Piccolominiu, poznejšemu Piju II. Iljev roman tako ni samo roman o zatonu srednjega veka, ni samo roman, ki mora presenetiti s svojim, za razliko od Turnška ne le na ekonomske sfere omejenim protisemitizmom, je bolj kot katero koli drugo besedilo v slovenski književnosti pričevanje o nezadržnem propadanju starodavnega patriarhata, ki ga je zgodovina s koncem srednjega veka pač postavila na stranski tir.

5 Oglej v obdobju protireformacije

Oglejski patriarhi so se lahko zaradi razmer, v katerih so delovali, pozno in le v omejenem obsegu vključevali v protireformacijsko delo na Slovenskem. Kolikor je tega za protireformacije (reformacija sama je Oglej kaj malo prizadela) že bilo, je našlo svoj odmev v dveh izmed v razpravi upoštevanih tekstov.

5.1 Spreobrnitev Petra Kupljenika

Prvi izmed obeh je zgodovinska povest *Križev pot Petra Kupljenika* izpod peresa goriškega pisatelja in prevajalca Andreja Budala, ki je bila prvič objavljena leta 1911 v liberalnem *Ljubljanskem zvonu*. Gre za zgodbo o gorečem protestantskem predikantu iz okolice Bohinja, ki so ga leta 1587 ujeli nadvojvodovi ljudje in ga nato čez različne postaje odgnali vse do Vidma, pred patriarha Ivana Grimanija. Tam se zgodi preobrat. Predikant se iz fanatičnega protestanta očitno vrne v vode »prosvetljenega katolištva«, kot njegovo metamorfozo slikovito opiše M. Hladnik (1994b: 83). V času polemike

med klerikalci in liberalci o pomenu protestantizma, ki se je najbolj razplamtela prav pred prvo svetovno vojno, je takšen zaključek v osrednji liberalni literarni reviji objavljene povesti nekoliko nenavaden. Vendar menim, da iz takega zaključka še ne gre potegniti (pre)dalnosežnih sklepov. Predvsem ne kaže kar prezreti, da je vse do konca prikaz Kupljenikovih ječarjev na cerkveni (katoliški) strani izrazito negativen in kot tak za liberalnega pisca pričakovan. Po drugi strani ne gre kar preiti Hladnikove opazke (o. c., 80), da je bil protestantizem za katoliške Slovence (in to so bili prejkone tudi vsi liberalci) »sumljivo [...] obdobje«.

Budalov tekst sodi med zgodovinske povesti, ki s pomočjo zgodovinskih dogodkov pripovedujejo o občečloveških problemih. Budal je v tem blizu Bevku. V Kupljeniku torej ne bi bilo smotno najprej videti protestanta in v Grimaniju ne najprej katoličana, pač pa je treba njuno soočenje, ki prinese prvemu nekako umiritev, gledati širše. Predikantu se ni treba v prvi vrsti očistiti krivoverstva, tj. luteranstva, marveč zlasti fanatizma – tako v odnosu do bližnjih kot do verskih reči. Za preučevanje Ogleja v naši zgodovinski povesti pa nosi Budalov tekst še en poudarek, mimo katerega ni moč iti. Oglejski patriarh Ivan (Giovanni) Grimani je ob Carlijevih škofih Sekundu in Niketu edini poglavar patriarhata v slovenski pripovedni prozi, ki pred bralca stopi v prvi vrsti kot duhovnik.

5.2 Boj škofa Hrena z Oglejem

V protireformacijsko dobo seže še Mimi Malenškove biografski roman o Tomažu Hrenu s pomenljivim, a nekoliko zavajajočim naslovom *Inkvizitor*. Glede na čas dogajanja je to roman, ki se dogaja najpozneje med vsemi obravnavanimi besedili, saj seže že globoko v 17. stoletje. To pa je tudi čas, ko je oglejski vpliv, ki je začel upadati že v 15. stoletju, kot kaže Iljev *Zadnji rabin v Ljubljani*, dokončno upadel. Prav temu sklepnemu boju Ogleja z ljubljanskim škofom je posvečen precejšen kos zajetnega romana.

Glavno torišče spora je kranjska župnija, ki formalno pripada oglejskemu patriarhatu, vikarja pa nanjo že skoraj dve stoletji imenuje ljubljanski škof. Hren se odloči, da jo bo tudi formalno vključil v svojo škofijo. Zato izbruhne spopad, v katerem ljubljanski škof žrtvuje svojega mladostnega prijatelja Janža Friderika (ki ga Oglej udari z vsemi mogočimi kaznimi, česar kot nežna duša ne prenese in shiran umre), ob koncu pa kar s pestmi izbojuje zmago nad oglejskim odposlancem, tržaškim škofom Ursinom, ko izbruhne med njima pretep na stopnicah kranjske cerkve. Dokončno škofov uspeh zapečati podreditev Kamnika, sedeža oglejskega arhidiakona za Gorenjsko, ljubljanski škofiji. Kakor so pisateljčine simpatije ves roman na strani glavnega lika, kar je precej nenavadno v polpretekli recepciji njegove osebnosti (roman je izšel leta 1964!), je tako z njimi tudi v sporu s tonečim patriarhatom. V mnogočem je njeno pisanje podobno Iljevemu, le da je namesto naklonjenosti Ljubljani v ospredju Hrenovo deželno domoljubje. Ljubljanskega škofa skuša pisateljica prikazati predvsem kot borca za pravice dežele, še zlasti meščanskega sloja, iz katerega je sam izšel. Pisateljica mu v bistvu »podtika«, da, kar zadeva organizacijo Cerkve, ni bil zelo daleč od luteranskih nazorov, saj se je bolj naslanjal na nadvojvodo kot na papeža. To pa je bil hkrati mnogo

globlji vzrok za prepad med Hrenom in Oglejem kakor nepomembna gorenjska župnija.

Oglej in papež se pač še enkrat v slovenskem zgodovinskem romanopisju znajdeta v istem košu, a zdi se, da tolikšne degradacije nista doživela nikjer drugje, niti pri Malovrhu in Hudalesu ne; pri omenjenih je bila kljub vsem negativnostim njuna velika moč nesporna. In če je Ilja, ko je Ogleju odvzel njegovo avreolo in ga omejil na domeno Lahov, nedotaknjeno ohranil pri Slovencih nesporno veličino Rima, se tukaj celo večno mesto znajde na isti ravni kot popolni poraženec Oglej. Ljubljanski škof namreč sploh ne gre v Rim po papeški blagoslov in vse zadeve svoje škofije vodi neodvisno od papeža, opirajoč se samo na nadvojvodo, pa še to zmeraj manj. Spet je tedaj moč srečati v povojni prozi o Ogleju sorazmerno pogosto potezo, da pisatelji v sporu med italijanskimi in avstrijskimi dejavniki raje izberejo slednje, tj. Habsburžane. V *Inkvizitorju* je razlog za tako ravnanje morda še posebej tehten. Rimski in oglejski sedež si namreč na vse kriplje prizadevata, da bi v naše dežele vpeljala inkvizicijo in dosledno obračunala s krivoverci. Tomaž Hren po drugi strani skuša dokazati, da je mogoče deželo spreobrniti tudi drugače in jo zares spreobrača kot drugačne vrste inkvizitor, ki mu tržaški škof Ursino očita barbarstvo, ker nad luterance hodi s »praporom vojaštva«, oprt na deželnega kneza, ki se noče v vsem podrediti rimski Cerkvi.

Oglejski patriarhat sklene na ta način svojo pot v slovenski zgodovinski povesti osvobojen jarma posvetne kneževine, kar njegovemu poglavarju omogoči, da predbralca stopi predvsem kot duhovnik, čeprav mu to ne koristi mnogo, ker se v *Inkvizitorju* napoveduje novo obdobje, obdobje državnega cerkvenstva, ki bo kot eno svojih prvih žrtev odpravilo prav oglejski patriarhat.

LITERATURA

- Metod BENEDIK, 1991: Protireformacija in katoliška obnova. Metod Benedik (ur.): *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: MD. 113–152.
- France BEVK, 1956: *Izbrani spisi: Knjiga 5*. Ljubljana: DZS.
- – 1958: *Izbrani spisi: Knjiga 6*. Ljubljana: DZS.
- Andrej BUDAL, 1994: *Križev pot Petra Kupljenika*. Ljubljana: Mihelač (Slovenska povest 28).
- Andrej CAPUDER, 1992: *Mozaik svobode: Politika in kultura 1985–1992*. Ljubljana: Mihelač.
- Alojz CARLI, 1994: *Zadnji dnevi v Ogleju*. Ljubljana: Mihelač (Slovenska povest 25).
- Bogo GRAFENAUER, 1991: Pokristjanjevanje Slovencev. Metod Benedik (ur.): *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: MD. 29–60.
- Miran HLADNIK, 1989: Srednji vek v slovenski zgodovinski povesti. *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 10). Ljubljana: FF. 189–195.
- – 1994a: Slovenska zgodovinska povest v 19. stoletju. *XXX. SSJLK: Zbornik predavanj*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti FF. 127–153.
- – 1994b: Zgodovinska povest o verskih bojih na Slovenskem. Andrej Budal: *Križev pot Petra Kupljenika*. Ljubljana: Mihelač (Slovenska povest 28). 77–83.
- Oskar HUDALES, 1962: *Križar Lenart: Zgodovinski roman*. Maribor: Obzorja.
- Miroslav MALOVRH, 1995: *Na devinskih skali*. Nova Gorica: Branko.
- Jože MLINARIČ, 1991: Cerkev na Slovenskem v srednjem veku. Metod Benedik, ur.: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: MD. 61–91.
- Simon RUTAR, 1893: *Poknežena grofija Goriška in Gradiška, 2. zvezek: Zgodovinski opis*. Ljub-

Ljuna: Katoliška tiskarna.

Peter ŠTIH, 1997: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: ZIFF (Razprave FF).

Metod TURNŠEK, 1965: *Stoji na rebri grad*. Gorica: Slomškova založba (Zbirka Slomškove založbe 2).

Ilka VAŠTE, 1997: *Mejaši*. Ljubljana: DZS (Zgodovinsko klasje).

ZUSAMMENFASSUNG

Im Vordergrund meines Aufsatzes steht das Bild Aquilejas und seines Patriarchats, so wie es sich in denjenigen Texten slowenischer Literatur, die von den Literaturhistorikern als historische Erzählungen oder historische Romane bezeichnet werden, zeigt. In meiner Abhandlung habe ich achtzehn Texte, die von 1876 bis 1986 verfasst worden sind, berücksichtigt. Denen habe ich verschiedene Schwerpunkte entnommen, von solchen, die Aquileja und ihren Sitz sehr günstig behandeln, bis zu anderen, die stark gegen Aquileja und auch gegen die Kirche in allgemeinem gerichtet sind. Es gilt aber, dass das Thema Aquilejas die katholisch gerichteten Autoren stärker beschäftigt hat. In diesem Zusammenhang ist es nicht zu übersehen, dass der Verfall der spätantiken (und frühchristlichen) Aquileja auch zum Thema des überhaupt ersten katholischen Romans in slowenischer Sprache, nämlich des von Tolmeiner Priester Alojzij Carli verfassten Textes *Die letzten Tage in Aquileja*, geworden ist. Für die Schriftsteller, die Aquileja in irgendwelchem Kontext behandelten, war ihre Verbindung mit päpstlichem Rom ohne Zweifel von grösster Bedeutung. Aquileja hat in Gedanken des slowenischen Menschen Jahrhunderte lang die Rolle einer Art »kleines Roms« gespielt, da sich die grosse Mehrheit des slowenischen Territoriums fast Tausend Jahre unter Jurisdiktion der Patriarchen befindet hat. Von geschichtlichen Epochen ist das Mittelalter weit am besten vertreten, weil in diesem Zeitalter zur Christianisierung der Slowenen gekommen ist. Ausserdem regierten die Patriarchen von Aquileja erhebliche Teile slowenischer Länder als weltliche Landesherrn. Trotz allem hat sich schliesslich gezeigt, dass das Bild Aquilejas in slowenischer historischen Erzählung nicht so positiv ist, als ich erwartete. Die weltlichen Unternehmen der Patriarchen überschatteten es sogar bei den katholischen Autoren, was durch die Rolle des Sitzes als von der Republik des hl. Markus abhängiges und somit italienisch geprägtes Bistums noch gesteigert wird.

